

ETNIKAI FÖLDRAJZI FOLYAMATOK KELET-AFRIKÁBAN

Kelet-Afrika az elmúlt jó másfél évezred során a szakadatlan etnikai integráció (és részben bomlási folyamatok) színtere volt. Jelen tanulmányban a tágabb értelemben vett régióon belül Tanzánia és Kenya néhány, e tárgykörbe tartozó jelenségével foglalkozunk, a *szuahéli* (swahili), *midzsienda* (mijikenda), *csagga* (chagga) és *kalendzsini* (kalenjin) etnikai–kulturális tömörülések létrejöttének rövid földrajzi–történelmi áttekintése formájában.

A szuahéli partvidék

Fekete-Afrika etnikai folyamatai közül talán legjobban ismert az a komplex történelmi jelenségsorozat, amely a szuahéli kultúra kialakulásának is nevezhető. Konkrét és minden szempontból megbízható adatokkal nem rendelkezünk annak kezdeteiről. Az ókori *Punt* országról ugyan tájékoztatnak óegyiptomi és görög források, amelyek szerint az a mai Szomália és Kenya partvidékére tehető, és elnevezése valószínűleg a bantu *pwani* = 'part' szóra vezethető vissza. (Aligha hihető azonban, hogy a Punt országról szóló korai tudósítások idején – Kr. e. 1600–1400 között – már élhettek volna bantu nyelveket beszélő etnikai csoportok a kelet-afrikai partvidéken. Odaérkezésük aligha tehető a Kr. e./Kr. u. körüli 1–2. évszázadnál korábbra.) A sok évszázadot átfogó etnopolitikai folyamatokkal kapcsolatos későbbi írott források szegényessége miatt azonban a szuahélizáció viszonylag újnak tekinthető elemei is több vonatkozásában hézagosan ismertek. Mégis, a kelet-afrikai térségben végbement etnikai, kulturális és politikai integrálódási folyamatok közül ez követhető nyomon a leghosszabban, s ezért – mintegy modellnek tekintve – vázoljuk föl néhány későbbi, ill. korunkbeli, bizonyos szempontból hasonló jelenség áttekintése előtt.

Eredeti arab jelentésén (partvidék, peremvidék) túl a *szuahéli* (swahili) kifejezés három, egymással összefüggő fogalmat takar: *kiswahili* = a szuahéli nyelv, *waswahili* = az előbbi anyanyelvként beszélő népesség, *uswahili* = a szuahélik lakta terület. Utóbbi az Indiai-óceán kelet-afrikai partvidékének településeit, a hozzájuk tartozó 20–30 km szélességű sávot és a partközeli szigeteket jelenti.

A térségben a szárazföld belseje felől érkező bantu nyelvű népek i. sz. első évezredének során telepedtek meg tartósan – az éghajlati okok és a túllegeltetés miatt Afrika Szarván bekövetkező elsivatagosodás

miatt (is) terjeszkedő kusita pásztornépek déli szomszédságától – a mai Szomália középső vidékétől – Mozambik északi részéig húzódó partszegélyen. (Maga az afrikai *bantu expanzió* több évszázadig tartott, utolsó szakasza a dél-afrikai bantuk letelepedésével mintegy 200 éve zárult le.) A tengeri hajózás, halászat és kereskedelem révén a partvidéki migrációk erőteljesebbek voltak, mint a „hátszág”-beliek, s ez néhány száz év alatt jelentős nyelvi–kulturális összefonódáshoz, az első itteni etnikai integráció létrejöttéhez vezetett. Ezeket az embereket nevezték el az iszlám megszületését követően nagyobb számban ideérkező arab hajósok és kereskedők szuahéliknek.

Politikai szerveződéseik azonban egymástól függetlenek maradtak és – az egymással kereskedelmi–gazdasági kapcsolatban levő – lassan városállamokká fejlődő települések csupán laza láncolattá kovácsolódtak össze, de sohasem alkottak egységes birodalmat. Ez megkönnyítette az újonnan érkező arab csoportok betelepülését. Egy–két emberöltőn belül megindult a jövevények tartós asszimilálódása. Túlnyomórészt férfiak lévén, a végleg megtelepedni kívánók jobbára csak a helybeliek közül házasodhattak. (Ritkán fordult elő, hogy egész családok költöztek át Arábiából Kelet-Afrikába.) Az arabok a népességen belül ugyancsak szűk réteget alkottak, de vagyonosságuk révén kapcsolataik a mindenkori helyi elittel fűződtek szorosabbra, s így hamarosan maguk is a társadalom vezető csoportjainak tagjaivá váltak.

A bantu nyelvű népek ekkoriban a matrilineáris leszármazási rend körülményei között éltek. A patriarchális szemléletű arabok nagymértékben hozzásegítettek ahhoz, hogy apaági leszármazási és örökösödési rendjük viszonylag csekély erőfeszítéssel és rövid idő alatt elterjedjen új közegükben. Döntő szerepe volt ebben a helyi, animista, illetve őskultuszra épülő vallási hiedelmekkel szemben sokkal fejlettebb, társadalomszervező ideológiát jelentő muzulmán hit meghonosodásának.

Ennek köszönhetően a jövevények hamarosan „dinasztiaalapítók-ként” bukkantak föl a valóságban és a nép tudatában egyaránt. A két rendszer küzdelme nem dőlhetett el egycsapásra, de az „új hordozóinak” szervezettsége, gazdagsága és mozgékonyága hatására eléggé gyorsan lezajlott a folyamat.

Az új társadalmi szemlélet és eszmerendszer egyik legfőbb előmozdítója az arabok írásbelisége volt. A 13–14. sz. fordulójától maradtak fenn (másolatokban) arab, de csaknem kezdettől fogva szuahéli nyelvű írásos források is. Etnotörténeti szempontból legjelentősebbek az ún. krónikák, lényegében „annotált genealógiák”. Közülük is a Pate és Kilwa városállamok korabeli életébe betekintést nyújtók emelkednek ki. (Heepe, 1928). Bennük körvonalazódnak a szuahéli partvidék államalakulatai közötti kapcsolatok és az Indiai-óceán térségében zajló gazdasági–kereskedelmi tranzakciók fontosabb részletei.

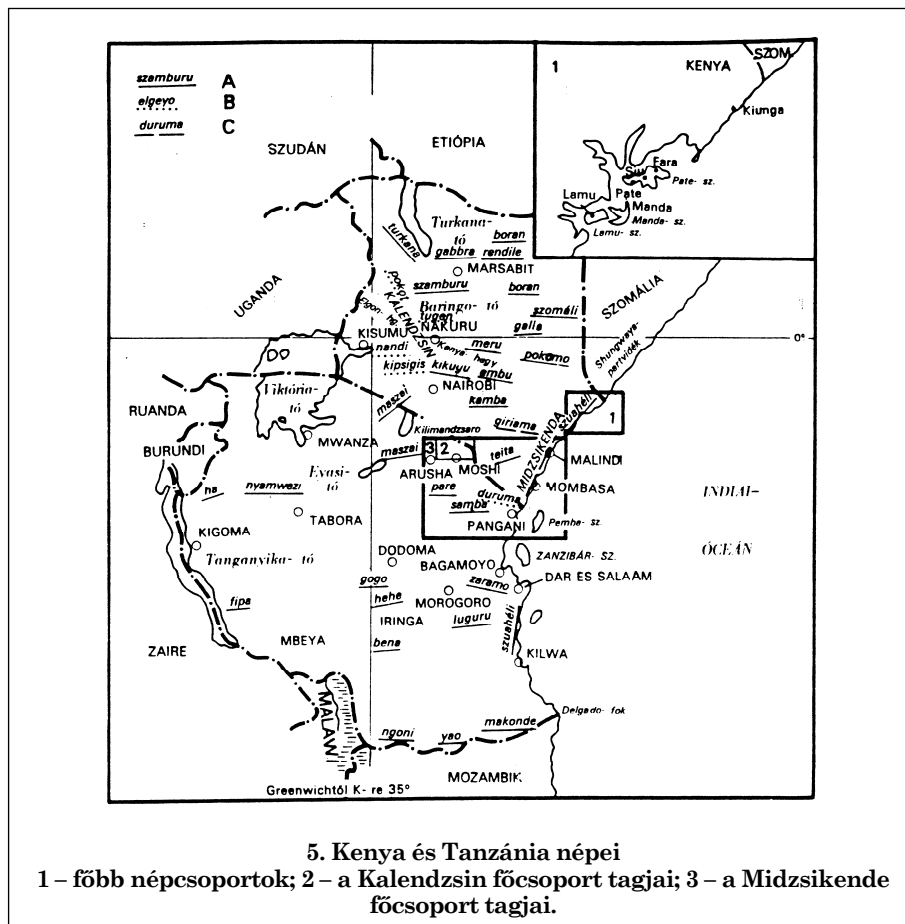
Jelen tanulmányunk szempontjából fontosabbak azok az adatok, amelyek a szuahéli kultúra központjainak fokozatos délre tolódását

jelzik. Az említett arab befolyáson túl e korai időszakban erős perzsa (shirázi) és indiai (hindu és urdu) beáramlás is kimutatható. Az indiai kapcsolatok főleg Goához fűződtek akkoriban. Ez veti föl a kérdést: vajon a 16. sz. elejétől Kelet-Afrikában meghatározó szerepet játszó portugálok jutottak el a szuahéli *dau* vitorlášhajók „nyomdokvizein” Goába, vagy a portugál érdekek kapcsán vált ez az indiai városállam a térség rabszolga-kereskedelmének egyik központjává, s így a legtávolabbi szuahéli diaszpóra bázisává, a nemkívánatossá lett, és ezért száműzött kelet-afrikai politikai elemek „lerakodóhelyévé”. Valószínűleg mindkét tendencia egyidejűleg érvényesült.

Mindezen túl Etiópia és főként Szomália déli vidékeinek gyorsan szaporodó, a fenti területek természeti és humánökológiai tényezőinek (fairtas építkezés és tüzelés céljára, túllegeltetés) hatására gazdaságilag ellehetetlenülő *kusita* népei elmozdultak eredeti lakóhelyükről, egyre nagyobb nyomást gyakorolva a legészakibb szuahéli városokra: *Shungwaya* (Dél-Szomália), *Kiunga*, *Lamu*, *Siu*, *Pate*, *Faza*, *Manda* (Észak-Kenya). E kapcsolatok, súrlódások, kényszerű együttélés és összeolvadás „szülötte” a bantu, kusita (szomáli, barareta- és boraragalla), valamint sémi (arab) elemekből összeállt legészakibb szuahéli csoport, a badzsuni (bajuni), amely mára korábbi lélekszámának töredékére zsugorodott. Innen származnak a Kelet-Afrika népességtörténetének egyik legrejtélyesebb jelenségére, a szuahéli kultúra és a hátsországi (valószínűleg koisan) vadásznépek kapcsolataira vonatkozó legkorábbi utalások. Az utóbbi etnikumok ma már csak néhány, többségükben vitatott hovatarozású maradvány formájában vannak jelen a térségben, de valaha fontos, ha nem is döntő szerepet játszottak a helyi etnopolitikai feszültségek kiegyensúlyozásában. (Pl. az uralmi harcok vesztesei e népcsoportok körében kerestek menedéket; Füssi Nagy, 1984).

A déli irányú terjeszkedés során először Malindi, majd (tartósabban) Mombasa virágzott fel. Utóbbi – Mvita néven – a 18–19. sz. idején a szárazföld belseje felé irányuló karavánkereskedelem egyik legfontosabb parti bázisa lett. Lakossága különböző időpontokban érkezett észak és dél felől egyaránt. Tizenkét törzsre vagy népre (ithnaa shara *taifa*) oszlott, amelyek két – egyenként 9, ill. 3 törzsből álló – csoportokra tagolódtak. Mindegyikük őrizte származási helyének emlékét, de nem tartott fenn semminemű – kereskedelmi, gazdasági, politikai, kulturális, házassági stb. – kapcsolatokat azzal a csoporttal, amelyből kiszakadt.

Mombasának nem váltak vetélytársaivá a mai Tanzánia partvidékének északi szakaszán létrejött, szintén jelentős kereskedővárosok: Tanga, Pangani és Bagamoyo. Tangából a Pare-hegyek, a Kilimandzsáró és a Meru vidékére nyílt út (a későbbi vasút nagyjából ezt követte), míg Bagamoy, amint azt neve is mutatja (a. m. hagyd itt a szíved!) a rabszolgakivitel fontos kikötője volt a 18–19. században.

Ezzel szemben Zanzibár városának (és szigetének) meghatározó szerep jutott a szuahéli kultúra további alakításában. A 19. sz. közepén nagyszámú (főként ománi származású) arab és shirázi perzsa telepedett meg Zanzibár (Unguja) és Pemba szigetén. Az „arabizálódás mítoszának” egyik forrása éppen az a tény, hogy 1841-ben (más források szerint 1832-ben) az ománi szultán Zanzibárba tette át székhelyét a válságokkal küszködő Dél-Arábiából. A korábban megfigyelt tendencia itt is folytatódott: inkább a jövevények szuahelizálódtak, és *waarabu* (arabok) helyi elnevezésük nem etnokulturális, hanem szociális tartalmú. Olyan elitréteget alkottak, amely tömegével fogadta magába a bantu eredetű helyi vezető elemeket is. (Az indiai és perzsa rétegek viszont megőrizték bizonyos mértékű különállásukat.)

E fekete szultánátus fénykorában a szigetekkel szemközti parti sáv településeire is kiterjesztette tartós hatalmát, sőt többször a viszonylag távoli és hagyományosan önálló Mombasát is uralma alá vonta.

A múlt század második felében a zanzibári szultán által a kontinensen alapított, kitűnő kikötővel rendelkező kisváros, Dar es Salaam (a. m. Béke Kikötője) a századfordulótól gyorsan fejlődött, és a két világháború között átvette a „szuahéli olvasztótégely” szerepét. A nagy óceánjáró hajók kikötésére is alkalmas, jó fekvésű, mély kikötőjével hódítja el Bagamoyótól a fővárosi címet, a szárazföld gazdasági jelentőségének növekedése által pedig zanzibári vetélytársait is háttérbe szorítja. Pár évtized alatt bekebelezi a környező kisebb településeket, s napjainkban is egyre újabb „csápokat” nyújt ki, infrastrukturális lehetőségeit jóval meghaladó mértékben növelve agglomerációját.

A gyarmati függőség megszűnte után – a suahéli államnyelvvé nyilvánításának hatására is – fokozott ütemben olvasztja magába a betelepülők tömegeit. Az adminisztráció és a társadalom vezető rétegeinek afrikánizálása nyomán a vidéki urbanizálódás is nagymértékben elősegíti a suahéli nyelv és kultúra robbanásszerű terjedését. A korábbi helyzet gyökeresen megváltozik: a suahéli ismeretének arányai ellenkezőjükké csapnak át. Egyre nagyobb tömegek anyanyelvévé válik, kilép történelmi bölcsőjéből, a szűk part menti sávból. Második vagy harmadik nyelvként beszélőinek száma ugyan szintén tovább nő, arányaiban mégis csökken. Közvetítőnyelvi szerepe túlterjed Kelet-Afrika határain. Megszületik annak lehetősége, hogy – akár évtizedek alatt – Fekete-Afrika nagy területein váljék a bantu nyelveket beszélő népek *lingua-franca*-jává. Már ma számos országban (Kenya, Uganda, Ruanda, Burundi, Zaire, Malawi, Zambia) hivatalos nyelv.

A történelmi fejlődés emelkedő és hanyatló periódusainak hatására kialakult, mintegy 20 suahéli nyelvjárás használata beszűkül, lokalizálódik, amiben nagy szerepet játszik az írásbeliség széles körű elterjedése és a média fejlődése (Füssi Nagy G., 1990). A szó európai értelmében vett egységes suahéli nemzet létrejöttének útjában ma elsősorban a térség országhatárokkal való fölszabdaltsága áll.

A helyzet tehát sokrétű: Ó-Mombasa egyes negyedeinek lakói ugyan máig *wa-faza*, *wa-jomwu*, *wa-pate*, *wa-kilindi*, *wa-mtwapa* stb. néven is emlegetik magukat, eredeti származási helyük szerint, „köz-suahéli” azonosságtudatuk azonban napjainkban már erősebb. A „kik a suahélik?” kérdésre a belső területek lakói azért csak a partvidék felé mutogatnak, s ez bizonyára a jövőben is így marad: a *watanzania*, *wakenya* stb. modern nemzettudata erősebbnek bizonyul, a „szuahéliség” fogalma a nyelv és a hozzá kapcsolódó kultúra egységességének formájában konzerválódik, de nem veszíti el ezáltal sok évszázados dinamizmusát.

Midzsikenda – a másodlagos suahelizálódás példája

A kenyai partvidéken elterjedt szájhagyományok szerint az északi, Shungwaya környéki bantu (szuahéli?) nyelvű népességre a 16. sz. vé-

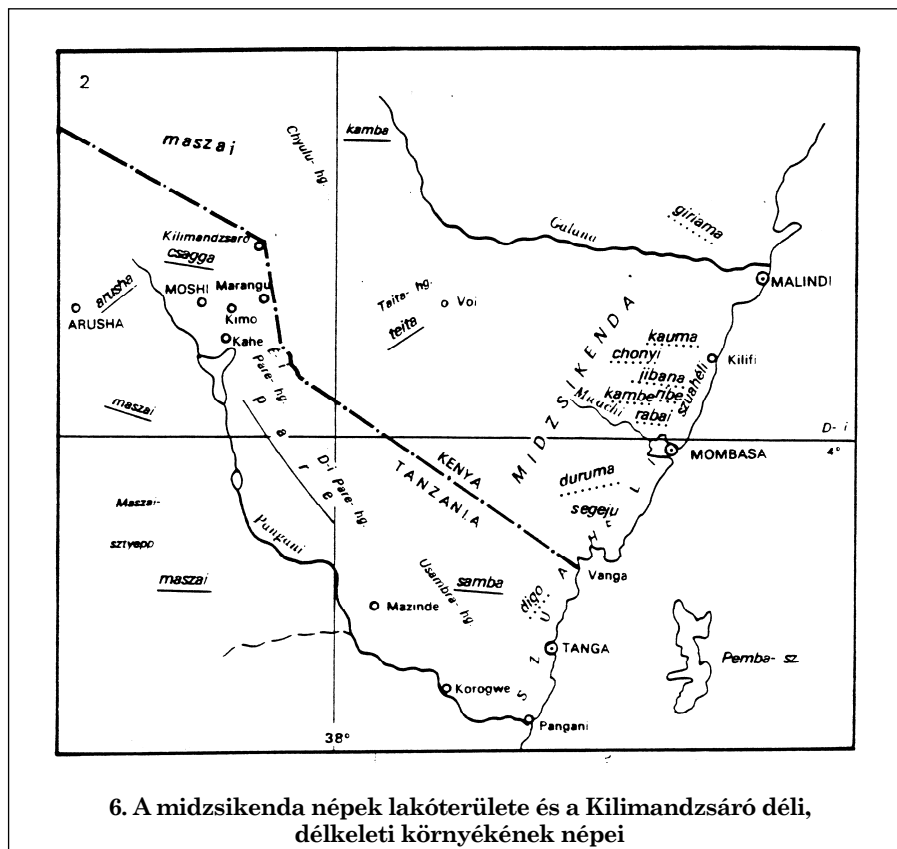
ge felé olyan erős nyomás nehezedett a szomszédos kusita (*barareta-galla* és *szomáli*) népek részéről, hogy az előbbieket kénytelenek voltak feladni földjeiket, és elvándorolni a mai Dél-Szomáliából Kenya irányában. A közvetlen tengerparti sáv ekkor már a szuahéli városállamok kizárólagos uralma alatt állt, ezért a menekülők kénytelenek voltak belsőbb területeken, a parti lapály és a fennsík peremvidékén kialakítani településhálózatukat. Vonulásuk közben számos csoportra szakadtak, majd több emberöltőn keresztül tartó újrarendeződésük eredményeképpen kilenc nemzeti jellegű településcsoportot (*kaya*) hoztak létre. Ezeket városoknak (szuahéli: *miji*) is nevezték, a régi szuahéliben pedig a *kenda* szó kilencet jelent.

Egy-egy *kaya* rendszerint 4–6 egzógám nemzetséget ölelt fel, amelyek közösen használtak olyan összefogó önelnevezéseket, melyek kapcsolatban voltak vándorlásuk eseményeivel, vagy foglalkozásaik sajátosságaiival. E nevek egy része belső keletkezésű. Pl. *ribe*: riha – – + rihe = bosszút áll; *kambe*: kambe hakundakudza (szuahéli: kumbe, hatutakuja) = nem jövünk; *jibana*: vidziha (finom levélrostú törpepálma) – – + adzihana = belőle font kosarak. Más részük külső keletkezésű ragadványnév, amely csúfnévnek is tekinthető. Pl. *duruma*: kuturuma = kóborol, lakhelyet keres; *chonyi*: chonyo = bőség. gazdag vidék; *kauma*: (k)wa nyuma kb. lemaradt rész, maradék. A kilenc, ma is élő midzsikenda „törzsi” elnevezés: *chonyi*, *digo*, *duruma*, *giriama*, (*giriama*), *jibana*, *kambe*, *kauma*, *rabai* és *ribe*.

Lemorzsolódott, részeik a Tana-folyó mellékén elkeveredtek az ott élő népekkel, köztük a föltehetően koisan eredetű *boni* vadásztörzsszel, és mintegy másfél évszázad alatt önálló etnikai alakulattá tömörültek, amely ma *pokomo* néven ismert, és nem tartozik szervesen a midzsikenda nép kötelékébe. A szomszédságukban élő *chonyi* és *ribe* csoportok egyes részeivel újabb keletű (19. sz.-i) elegyedésük is végbement, ami saját településközpontjuk: *Kaya Mtsanganyiko* (szuahéli: *mchangananyiko* = keverék) létrejöttében is megtestesül. A partvidékre jellemző keveredés itt a nem bantu elemek nélkül ment végbe.

Általában jellemző, hogy kezdettől fogva orientálódtak a hozzájuk legközelebb fekvő szuahéli városokhoz. Malindi közelében eredetükre is utaló új településcsoportot hoztak létre *Singwaya* néven; Kilifi mellett *sagala* néven leválik egy részük, teljesen integrálódik a szuahéli kultúrába, s így ma már nem is tekintik a midzsikendákhoz tartozónak. Mások elhelyezkedése inkább jellegzetes földrajzi ismérvek alapján vált ismertté. A *giriámák* eredetileg a Kwademu-hegy lankáit szállták meg, ott alakították ki központjukat Kayafungo néven. A *digók* pedig főleg a Mwache-folyó túlsó (DNy-i) partján állapodtak meg. A két utóbbi „törzs” sajátos rituális szerepet is betöltött a vándorlás idején: a *giriámák* voltak a *giri yama* nevű harci kürt hordozói, és vonuláskor az elővéd feladatát látták el. A *digók* agyagedényekbe rejtett varázsszereteket őriztek, s talán e kultikus szerepük is közrejátszott abban, hogy ők

képezik mindmáig a kilenc midzsikenda csoport legkonzervatívabb magvát. Megmutatkozik ez abban is, hogy míg a többség az apaági lezármazási rend követője (a daruma és a rabai csoport mindkét ágon vezet le tagjai származását), addig a digók máig matrilineáris rendben élnek.

6. A midzsikenda népek lakóterülete és a Kilimandzsáró déli, délkeleti környékének népei

Gazdasági életük öt fő tengelyre épül. Állattenyésztéssel (marha, kecske, juh, baromfi) már Shungwaya vidékén is foglalkoztak. A közösségi tulajdonban levő föld jelentős része az asszonyok birtokába kerül, akik az önellátáson túl fölösleget is előállítanak, ill. földjeik egy részét egynyári növények termesztésére bérbe adják. Halászkultúrájuk partvidéki eredetükre utal, de ma főleg folyami halászatot űznek. Lejárnak ugyan halászni a tengerpartra is, de csónakjaik és eszközeik kezdetlegesebbek a „valódi” szuahélikénél, s így csak a part közelében halásznak. A Kelet-Afrika partvidékére érkező bantu nyelvű népek magukkal hozták a folyami-tavi halászat ismeretét, tehát lehetséges, hogy a midzsikendák esetében e korábbi állapotokhoz való visszatérés áll fenn. Kéz-

művesiparuk és egyéb foglalkozásaik közül három vált saját határaikon túli jelentőségűvé: a *jibana* fazekasok edényei messze földön keresettek. A *giriama* kovácsokat csaknem babonás, félelemmel vegyes tisztelet övezi. Házuktól távolabb álló műhelyeikben hagyott szerszámaikhoz senki sem nyúlna. A *digo* gyógyító embereket (asszonyokat), időjósokat, esőcsinálókat – akik között általános és specializálódott „doktorok” is előfordulnak – szívesen keresik föl még a városlakók is.

Történelmük alakulására talán kereskedelmük volt a legnagyobb hatással. Ez valószínűleg ugyancsak partvidéki szuahéli eredetük mellett szól. Termékfölségeiket szívesen cserélték el egymással *kayán* belül, az egyes települések között pedig már specializált kereskedelem zajlott. Mindegyik kaya e téren is rendszeres kapcsolatokat ápolt a szuahéli városokkal, két csoport azonban kiemelkedik közülük. A *giriama*k közvetítő kereskedelmet bonyolítottak a partvidék és a belső területek lakói (főként a kambák és csaggák) között, de kereskedtek a szomszédos vadász népekkel is. Földrajzi helyzetük kedvezett a felföld és a Kilimandzsáró felé való előrenyomuláshoz. Vaseszközöket, textíliákat, gyöngyöket szállítottak a szárazföld belsejébe, kiegészítve a kambák „megrendelésére” készített nyílméreggel. Onnan pedig hagyományos áruféleségeket (orrszarvú-tülök, elefántcsont, állatbőrök, marha, méz) hoztak a kikötőkbe. A *digo*k viszont főleg a kevesebb mozgást igénylő és a kisebb kockázattal járó, szervezett szuahéli piacok rendszeres látogatói voltak.

Mindez társadalmuk fokozódó vagyoni tagolódását eredményezte, ami végül a *kaya rendszernek* a századelőn bekövetkezett fölbomlásához vezetett. Ma a midzsikendák többsége a fennsík felé húzódó, emelkedő terep termékeny sávjában él, ahol a talaj- és csapadékviszonyok kiválóak az intenzívebb gazdálkodáshoz. Szórványtelepüléseiken máig ősi típusú, nagyméretű fűkunyhókban élnek. A régi központok már két-három nemzedék óta temetőül szolgálnak, néha elmagányosodott öregek vernek bennük tanyát. A városokban viszonylag kevesen telepedtek meg végleg. Kivételt képeznek e téren a *kauma* és *jibana* csoportok iszlamizálódott tagjai.

Világzsemléletükre (a fenti két „törzs” egy részének kivételével) jellemző maradt hagyományos hitviláguk megőrzése. Ennek középpontjában a Mulungu (szuahéli: Mungu) néven ismert églakó Isten áll, akihez rendszerint csak súlyos csapások esetén fordulnak segítségért. Hitük legfontosabb eleme emellett az ősök kultusza. Ügyes-bajos dolgaikban a vének közvetítésével ezekhez könyörögnek megoldásért. Ilyenkor szentnek tekintett baobabfák alatt rendezik el legbonyolultabb vitás kérdéseiket. A kisszámú muzulmánt bizonyos, óvatos gyanú övezi. A kereszténységgel első ízben az 1898-ban, Kilifiben létesített római katolikus templom és missziós állomás révén jutottak szorosabb kapcsolatba, de mindennapi életükre ez még ma sem gyakorol számottevő hatást.

Midzsikenda azonosságtudatuk viszonylag rövid múltra tekint vissza. Századunk negyvenes éveitől kezdve lépnek csak fel kifelé e széle-

sebb közösség képviselőiként. Jó például szolgálhat erre az 1914-ben lezajlott giriamma *chembe* (szuahéli: nyílhegy) háború, amelybe a többi törzsük nem avatkozott bele. Oka a gyarmati hatóságok által kivetett adó és katonaszedés volt. Természetesen brit győzelemmel ért véget, aminek következményeképpen ki kellett üríteniük a Sabaki-folyó termékeny északi partvidékét, és évtizedeken keresztül évi meghatározott számú olcsó bérmunkás-kontingens kiállítására kötelezték őket. Ez bomlasztotta egységüket, de a belső ellenállás ekkor még erősebbnek bizonyult az elhurcoltak által okozott veszteségnél és a visszatérők által hozott civilizációs ártalmaknál, s ily módon még hozzá is járult midzsikenda azonosságtudatuk megszilárdulásához.

Az utóbbi fellazulását a modern Kenya kultúr- és szociálpolitikája idézi elő napjainkban. A midzsikendákat a kenyai „nemzet” tagjaivá azonban valószínűleg csak kétlépcsős dezintegrálódási-integrálódási folyamat teheti majd: először „vissza-szuahelizálódnak”, majd ekként tagolódnak be a *wakenya* (a.m. kenyaiak) tágabb értelemben egységesülő rendjébe. Tanzániában csak kisebb, s ennél fogva még gyorsabban aszimilálódó szórványaik élnek Tanga és Pangani környékén.

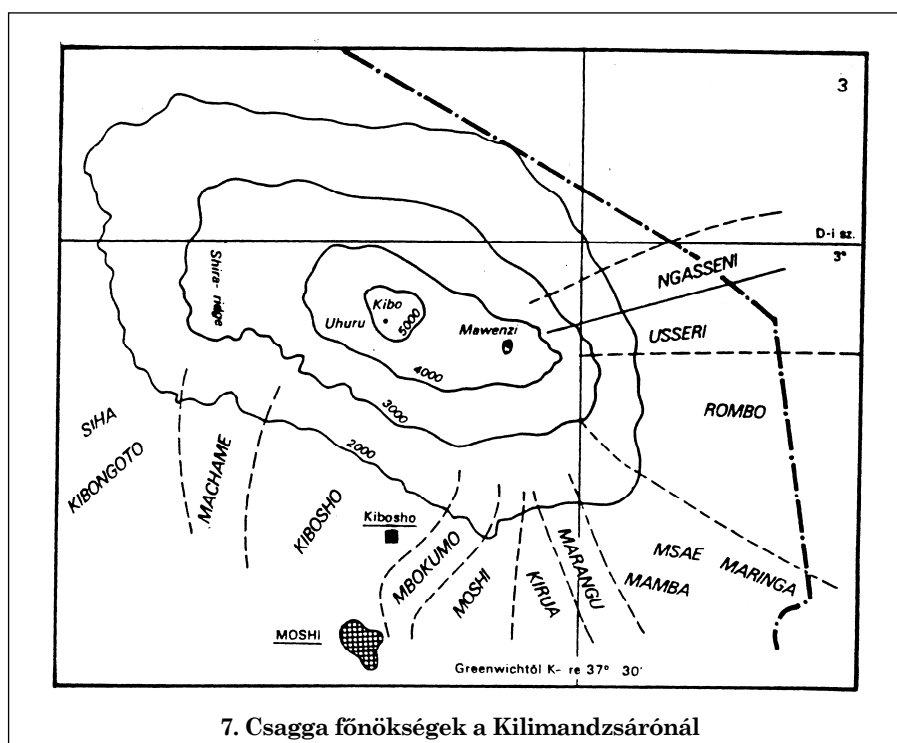
Csaggák – a Kilimandzsáró népe

Kelet-Afrika nagy, magányos hegyei nem csupán magasságukat és csapadékbőségüket, hanem népsűrűségüket és gazdasági fejlettségüket tekintve is kiemelkednek a hasadékvölgyek szabdalta fennsík száraz szavannáiból. Fenséges doyenjük, a Kilimandzsáró – részben a lejtőin élő csagga nép miatt is – talán egész Fekete-Afrikában egyedi jelenség. Kiváló gazdálkodási adottságú (elegendő víz, jó minőségű vulkáni talaj, kedvező hőmérsékleti viszonyok) délnyugati, déli és délkeleti lejtőin a helyi legendák szerint valaha – 300–400 éve – apró termetű vadászok (*wakoningo*) éltek (K. M. Stahl, 1964). Utánuk valószínűleg megjelent egy, rövid idő után ismeretlen okokból továbbköltözött, föltehetően kusita nép, amelynek emlékét ma már csak múzeumokban és itt-ott, a csagga házaknál föllelhető, a múlt század végén még bálványként tisztelt, közepén kifúrt kerek kődarabok őrzik. Ezeket a helybeliek *nungu* (szuahéli: Mungu = Isten) néven emlegetik, és nem emlékeznek rá, hogy a gyakorlatban valaha is használták őket valamire. Analógiák alapján azonban föltehető, hogy eredetileg az ásóbotokkal végzett talajlazítást elősegítő nehezékek lehettek. A csaggák jelentős része viszont már kapás földművelőként érkezett mai lakóhelyére.

A jelenkori csagga nép elődei nem egy hullámban, hódító területfoglalók masszív inváziójaként jelentek meg a hegyen. A szájhagyományokból kitetszik, és a korai szuahéli és európai följegyzések is azt mutatják, hogy már évszázadok óta folyhatott és zajlik máig sok vonalon, többnyire visszakövethető bevándorlásuk. A múlt század közepétől ar-

ra járt európai utazók kérdéseire az egyes csagga főnökök megjelölték a nemzetségeik emlékezetében élő származási helyeket. Ennek alapján is föltételezhető pl., hogy a Marangu-beliek jórészt *Kambaföldről*, Moshi lakói az *Uszambara* és a *Pare hegység* felől, míg a Kibosho főnökséghez tartozók *Kikujuföldről*, ill. a *maszai*k közül származhatnak. Az utóbbihoz tartozó településeken ugyanakkor máig találkozhatunk a többségtől elütő testalkatú, világosabb bőrű emberekkel, akik talán koiszan ősöket is fölmutathatnának.

Ezek egyike, az idős *Massawe Mbishi*, 1988-ban kerek kis eredetmítoszt adott elő arról, hogy az ő nemzetségéhez (szuahéli: *ukoo*) képest ott mindenki más csak afféle jötmént, hiszen az ő elődeik egyenesen a Kibo tetejéről hullottak alá a mai falvak helyére. A szomszédos települések lakosainak nagy része is elfogadja, hogy Kibosho népe „mindig is” ott élt, ahol most. A 19. század végén élő nagy *Sina* főnök *mangi* lezármazottja szerint viszont nemzetségük főleg *kikuju-maszai* keverék.

A századforduló idejére a csagga népesség megtelepedése és elsőfokú integrálódása nagyjából végbement, és stabilizálódtak a belső hatalmi viszonyok is. A hosszan tartó és sokszor véres villongások elültével a legnyugatibb Kibongoto, Siha és Machame településcsoporttól, a központi fekvésű Kiboshón, Moshin és Marangun keresztül a legkele-

tibb Rombo, Ngasseni és Usseri főnökségeig változó számú (20–25), hosszabb–rövidebb ideig önálló területi egység létezett korábban. Számuk egyes időszakokban a harmincat is meghaladhatta. Ezek hódítások, dinasztikus házasságok révén ugyan néha összeolvadtak, hogy testvérháborúk és örökösödési küzdelmek útján ismét szétváljanak vagy darabokra töredezzenek. Emlékük helynevekben és az emberek tudatában maradt fenn.

E területek és főnökségek lakossága sajátos nyelvi folytonosságot alkot, amelynek bár megvannak a markáns helyi sajátosságai, a nyelvjárások kölcsönös érthetősége sehol sem szakad meg élesen. Vannak viszont olyan, távolabbra eső települések, amelyek lakói már nem könnyen értik meg egymást. Különleges jelenség e téren, hogy a csaggák hagyományai szerint a nyugati és a keleti végek között, az erdőzónán keresztül, a lakott vidék megkerülésével összekötő út létezett, és erős kapcsolat állott fenn közöttük. Emellett szól a földrajzilag talán két legtávolibb csagga dialektus közötti meglepő hasonlatosság. Ez talán a Kibongoto és Usseri esetében feltételezhető erősebb kamba hatással is magyarázható.

Belső konfliktusaik elcsitulásához jelentősen hozzájárultak a csaggákat nyugati szomszédjaik, a *maszai*k és *arusák* (warusha) részéről ért sorozatos támadások. A hegylakók ui. kiváló minőségű, részben belterjesen tartott szarvasmarha-állománnyal rendelkeztek, ami leküzdhetetlen csáberőt jelentett a harcias pásztorok számára. Az utóbbiak fegyverzete is hatékonyabb volt a megtámadottakénál, akik eleinte javaik jó részével, sok emberérettel és asszonyaik elvesztésével fizettek védtelenségükért. Hamarosan átvették azonban a tökéletesebb fegyvereket, és alkalmi, majd tartósabb szövetségekre is léptek egymással. A kisebb főnökök elfogadták erősebb szomszédjaik fennhatóságát, de a gyarmati rendszer teljes kiépülését megelőzően nem hoztak létre egész területüket átfogó, mindenki által elismert, központi vezetés alatt álló törzsszövetséget. A gyarmati hatóságok által kiválasztott és kinevezett legfőbb főnök (paramount chief, vagy csagga nyelven mangi mkuu) azonban a gyarmati rendszer fölbomlásáig csupán névleges hatalmi tényező maradt. Az első világháború után brit nyomásra létrehozott forma tehát nem épült be szervesen a csagga kultúrába.

A csaggák gazdaságának és jómódjának alapja fejlett földműves kultúrájuk és – kisebb mértékben – kereskedelmük volt. A növénytermesztés terén már az európaiak megjelenése előtt is használtak trágyát, és alkalmaztak mesterséges öntözést. Az istállóban tartott jószágaik trágyájával följavított és jól megművelt családi ültetvényeikre bonyolult csatornarendszer segítségével vezették el az állandóan bővizű hegyi patakok és folyók vizét a szárazabb időszakokban. Amit a tea jelentett az Uzsambara-hegységben élő *szambaa* nép számára, azzá vált a kávé a csaggák esetében. A misszionáriusok által a múlt század végén nekik juttatott első (robusta fajtájú) kávécserek ültetésével rövide-

sen jelentős kereskedelmi kultúra birtokába jutottak, pénzbeli jövedelmeik pedig még jobban megnőttek, amikor a húszas években feloldották számukra a jobb minőségű, s ezért keresettebb, piacképesebb arabica kávéfajta termesztésének addigi tilalmát.

Mai ültevényeik képletesen „négyemeletesek”: a talajszinten zöldségfélét, hüvelyeseket és gumósokat termesztenek a kb. 2–2,5 méteresre metszett kávécserjék sorai között, ezek fölé tartják védőernyőiket a banánültetvények, amelyek között magas növésű mangó és avokádófák, valamint egy haszonfaként ültetett, európai eredetű kórisfa-féle sorai tenyésznek. A lejjebb fekvő, szárazabb vidéken némi gabonát, főleg kukoricát termesztenek, de szemes terményekből behozatalra szorulnak. Terjeszkedésükre jellemzőbb volt a hegy lejtőjén fölfelé való elmozdulás.

Kereskedelmi kapcsolataik is sokrétűek. Hagyományos, belső cserekapcsolataik elősegítették nyelvi–kulturális egységesülésüket. Közvetlen környezetükben a belőlük kivált *kahei* fazekasokkal és az egyik forrásuknak tekinthető *pare* kovácsokkal folytatták a legintenzívebb cserekereskedelmet. Fontos partnereik voltak még a szomszédos *teiták*, a távolabbi *kambák*, *nyamwezik* és volt ellenségeik, a *maszaik* és *arusák*. A 18. sz. második felétől déli főnökségeik (főként Marangu és Moshi) a szuahéli karavánkereskedők fontos állomáshelyeivé fejlődtek. Egyes főnökök szívesen látták falvaikban a tartósan megtelepedő szuahéliket is, akik egyrészt tekintélyt kölcsönöztek nekik, másrészt bizonyos védelmet is nyújtottak számukra.

A szuahélik nyomdokain haladva jutottak el hozzájuk már a 19. század derekától kezdve az európai felfedezők és utazók.

Az elsők között a róluk legkorábbi leírást közlő *Ludwig Krapf*, majd sokan mások, közöttük *Teleki Sámuel* is, népes expedícióikkal. Századunk elején éveket töltött a Kilimandzsárón *Bornemissza Pál*, magyar kereskedő.

Európai kapcsolataik azonban nem voltak mindig felhőtlenek. A kiboshói *Sina* főnök 1891-ben szabályos háborúba keveredett a német gyarmati erővel. *Wissman* őrnagy szudáni és zulu csapatokat, sőt gépfegyvereket és tüzérséget is bevetett kőből épült erődítményeik ellen. A túlerővel szemben ugyan vereséget szenvedett, de politikai éleslátásának és taktikai érzékének köszönhetően főnöki tisztét haláláig megtarthatta. Bár Kibosho hanyatlásnak indult, de a csaggák etnikai öntudata megerősödött.

A szuahélik muzulmán hite nem vert gyökeret a Kilimandzsárón, míg a szomszédos parék csaknem teljesen iszlamizálódtak. A kereszténység két ága, a római katolikus és a lutheránus–evangélikus egyház viszont gyorsan tért hódított. Számos missziós állomást építettek, tekintélyes méretű és építészeti is értékes templomokat emeltek, és szoros gazdasági–kulturális kapcsolatokat építettek ki a helyi lakossággal. Ez – többek között – megnyitotta az utat a csaggák előtt a brit

közvetett gyarmati irányításra jellemző adminisztráció alsó hivatalnok-i rétegei felé.

Tanzánia 126 (azonosságukat tekintve önálló) etnikuma közül jómódjukat és műveltségüket tekintve is az elsők közé sorolható csagák a mai körülmények között, a nemzetépítés ellentmondásuktól sem mentes időszakában is mindenütt megállják a helyüket. Körükben az átlagosnál magasabban képzett értelmiségiek aránya is kiemelkedő. Legtöbbjük ennek ellenére nem szakad el szűkebb hazájától: megőriz bizonyos gazdasági érdekeltségeket, ház- vagy földtulajdonos, erkölcsileg–anyagilag támogatja az ottmaradottakat, és gyakran kel útra meglátogatásukra „otthonról haza”.

Kalendzsin – a kenyai nílusi népek első nemzetképlete

Ötven évvel ezelőtt még „nem létezett” kalendzsin nép, legalábbis senki sem beszélt róla. Ekkortól azonban a mintegy 2000 éve nyugati (tóvidéki) és keleti (síksági) ágra szakadt nílusi (nilota) népcsoport, valamint a Nagy Hasadékvölgy által szétválasztott két nagy régiója határán élő alcsoportjának törzsei lassacskán tudatosítják a közöttük meglevő közeli rokonság tényét (J. E. G. Sutton, 1986). Ma 8 + 1 ilyen etnikumról tehetünk említést, amelyek Kenya nyugati, Uganda keleti és (szórványokban) Tanzánia északnyugati részén élnek.

Ezek: *keiyo* (elgeyo), *kipszigisz*, *marakvet*, *nandi* (csemval), *pokot* (szuk), *sabaot*, *tugen* (baringo), *terik* (nyang'ori) és *dorobo* [ak(g)iy, asa, ndorob(b)o, okiot]. A fenti elnevezések több szempontból is vitatottak: a *keiyo-elgeyo* névpár esetében fonetikai változatokról van szó, a *nandi* gyűjtőnév, az egyik csoport önelnevezésének a *csemval* nemzetségek egészére a britek által alkalmazott rávetítésének eredménye, a *pokotok* a *szuk* elnevezést csúfnévnek tekintik, a *terik-nyang'ori* névpáros pedig egymás mellett használt külső, ill. belső elnevezés.

Külön problémát jelent a *dorobok* nevének esete. Ezek a – föltehetően koisan eredetű – vadászok nyelvátvétellel váltak a kalendzsin nyelvi képlet beszélőivé. Csoportjaik mindenkori szomszédaikhoz alkalmazkodnak e vonatkozásban, így tanzániai és egyes ugandai töredékeik bantu nyelveken beszélnek. Többségük önelnevezése *okiot* (a.m. emberek), más részük *asa* vagy *akgiy* névvel illeti magát, míg a (*n*)*dorob(b)o* csúfnévet (vö.: szuahéli: *dorobo* = cecelég) bantu nyelvű szomszédaik ragasztották rájuk. Mégis – talán éppen ezért – az utóbbi vált a legismertebbé. Főleg az erdős és szavannás területek határán élnek, és jórészt máig zsákmányoló életmódot folytatnak.

A kalendzsin etnikum belső tagolódásával kapcsolatban más nehézségek is fölmerülnek. Külső megfigyelők többször is megkísérelték laza egységet képező tömegük egyes csoportjainak meghatározását. Így jött

létre a gyarmati időkben hat területi (politikai–nyelvjárási) csoportjuk, amelyek határainak kijelölésekor figyelmen kívül hagyták a legtöbb, az előző bekezdésben felsorolt csoportban változó számban jelenlevő 13 egzogám nemzetség érdekszféráit.

A kalendzsinnek területét tehát legalább három, eltérő szemszögű, külső és belső felosztás határvonalai szabdalják föl. Ezek valóságghú ábrázolásához még háromdimenziós modell sem lenne elégséges, hiszen nem tükröznék az időtényezővel összefüggő jelenségeket és változásokat.

A valóságos helyzet még ennél is tarkább: közéjük ékelődve élnek még más etnikumok (sirikva, maszai, luija, kikuju) kisebb–nagyobb csoportjai is. Legtöbb, fentebb megnevezett egységük ugyanakkor további részekre tagolódnak. Az Elgon-hegyen élő *szabaot* „törzs” esetében pl. ezek: *bok*, *bongom*, *konyi*, *sabinyi*; a *marakveteknél* *almo*, *borokot*, *cheranganyi* (sengver), *endo*, *markveta* stb. Ezzel szemben a *nandi* (ccemval) és a *kipszigisz* tömbök nagyobb mértékben homogenizálódtak, eredeti megfosztottságuk már jobbára csak *endo*–*egzogám* házasodási rendszerükben tűnik föl. Az utóbbi szabályai is lazulnak, s inkább házassági kedvezményeket, nem kötelező előírásokat és tilalmakat jelentenek napjainkban. A valamennyi kalendzsin csoport életét átszövő korcsoportok rendszere egy további társadalomszervező tényező, amely önálló tanulmány tárgya lehetne.

Gazdasági rendszerük sem egyöntetű. A nílusiakat gyakran emlegetik olyan pásztornépekként, amelyeknek egyes részei külső hatásra földművelőkké váltak. Ezzel szemben hagyományaik, valamint a csekély mennyiségű régészeti lelet tanúsága szerint több csoportjuk foglalkozik – mintegy négyszáz éve – (részben öntözéses) földműveléssel is.

Általában jellemző, hogy az egyes „törzsek” két, főképp állattartó, illetve növénytermesztő részekre oszlanak, amelyek szoros cserekapcsolatokat tartanak fenn egymással. Ez főként lakóterületük földrajzi adottságaiból következik. Többségük ugyanis a kelet-afrikai hasadékvölgy különböző ágainak mentén helyezkedik el. A peremhegység oldalába – részben a századok óta „hagyományos” marharablások következtében – fölszorult részeik természeti körülményei nem kedveznek a legeltető gazdálkodásnak. Ezeknél a földművelő életforma jellemző. A száraz völgyekben és a keleti fennsíkon viszont az utóbbi föltételei szegényesek, és ezért a pásztorkodás dominál.

A mintegy 250 ezres *pokot* (szuk) etnikum pl. durván fele-fele arányban oszlik meg e két gazdálkodási ágazat között. Földművelő csoportjaik 1500–1800 m magasságig lakják a Cherangani-hegyek keleti lejtőit, egymástól 100–500 méter távolságban elhelyezkedő kunyhócsoporthoz alkotta szórványtelepüléseiken. Főleg kukoricát, kölest, az utóbbi évtizedekben hüvelyeseket, hagyma- és más zöldségfélét termesztenek. Marháik száma csekély, kecskét és juhot többet tartanak. Apró parceláláson, különböző magasságokban ültetik ugyanazokat a növényeket, az átlagos termés biztosítása végett. A völgy aljában, ahol a száraz év-

szak 4–5 hónapig is eltart, s a csapadék mennyisége nem éri el az évi 300 mm-t, pásztorstestvéreik őrzik hatalmas nyájaikat. Ők jószágállományuk kisebb csordákra aprózásával védekeznek a járványokkal, természeti csapásokkal, rablótámadásokkal szemben. Bár a földművelők nyugodtabban élnek, jobban táplálkoznak, mégis bizonyos irigységgel tekintenek sok jószággal bíró, s ezáltal „gazdag” rokonaikra. Ha pedig komolyabb csereügyletekre kerül sor közöttük, értékhatározóként mindig állatok szolgálnak.

Korábban is folytak már kísérletek az itt tárgyalt népcsoportok valamiféle egységbe foglalására, hiszen eredettudatuk – miszerint 400–500 éve észak felől érkeztek mai hazájukba – nagyjából valamennyiük esetében azonos. A gyarmati időkben általában *nandi nyelvű népekként* (Nandi Speaking Peoples) emlegették őket. Ez több szempontból is ellenérzést váltott ki körükben. Először is egyetlen képviselőjük nevét vonatkoztatták valamennyiükre, másrészt – és ezt külön sérelmezték – *csemval* önelnevezésű csoportjuk külső eredetű nevét alkalmazták.

Erre válaszul indult meg az új azonosságtudat keresése–kialakítása a negyvenes évek elején. Jelentős lökést adott a mozgalomnak az, hogy a második világháború idején a katonai szolgálatot teljesítők öntudatosabb, szélesebb látókörű, világlátott emberekként tértek haza. Első modern értelemben vett politikai vezetőjük, a *chemwal John Arap Chemallan* használta beszédeiben a kalendzsini kifejezést új népnévként 1941–1942-ben. (A szó jelentése: én mondom neked). Olyan elnevezést választottak tehát, amely egyik konkrét etnikumhoz sem kötődik, ennélfogva semleges töltésű, viszont valamennyien értik és készséggel használják.

Első politikai szervezetük, a *Kalendzsini Szövetség* (Kalenjin Union) Eldoretben jött létre 1948-ban. Ekkor az érintett csoportok többsége még mit sem tudott erről a kezdeményezésről. Új, műveltebb elitrétegük kialakulására csak az iskolarendszer szélesebb körű kiépítését követően került sor, az ötvenes–hatvanas években. Politikai ébredésük egyik ösztönzője az ötvenes években az ellentmondásos Mau-Mau gerillamozgalom volt. Bár csak elenyésző számban vettek tevékeny részt benne, a példa ereje azonban pozitív hatással volt egységtudatuk formálódására. Ekkor már kettős központtal rendelkeztek: Eldoret mellett Nakuru is jelentős szerephez jutott, mivel itt működött a „nandi nyelvű népek” fokozatosan „kalendzsinizálódó” információs központja, vezető szervezete.

Ilyen, lényegében mesterségesen gerjesztett mozgalom aligha lehetett volna életképes valamiféle médium nélkül. Szintén a harmincas évek végétől, a negyvenes évek elejétől 4 időszak kiadvány jelent meg a térségben, eléggé rapszodikusán. Ezek még a gyarmati „oszd meg és uralkodj!” szellemében, szűkebb közösségekhez [nandi, kejo, kipszigisz és baringo (tugen)] szóltak. Jelképes értékű lépés volt egyesítésük egyetlen lapban 1953-ban, már „Kalenjin” címmel Këndagor Arap Bett kiadá-

sában. A kezdetben egylapos periodika 1954 óta terjedelmesebb havilapként jelenik meg. Bár az ötvenes években a Mau-Mau-val szemben lépett fel, mégis rendkívül népszerű maradt olvasói körében. Ebben a jelenségben a hagyományos bantu-nílusi ellentét is föllelhető, mivel a gerillamozgalom főként a bantu nyelvű kikujukra támaszkodott.

A fejlődés egyre szervezettebb politikai tömörülések kialakulásához vezetett. E folyamatok csúcspontjaként jött létre 1961-ben a *Kalendzin Politikai Szövetség* (Kalenjin Political Alliance). A szervezet nem volt – és nem is lett – politikai párt. Ugyanakkor politikai állásfoglalásának azzal adott hangot, hogy a *Kenyai Afrikai Demokratikus Szövetséget* (Kenya African Democratic Union – KADU) támogatta a kikujuk és a luók által uralt *Kenyai Afrikai Nemzeti Szövetséggel* (Kenya African National Union – KANU) szemben.

A kalendzin integrálódási folyamat azzal érte el csúcspontját, hogy Kenya függetlenségének elnyerése után az új adminisztratív felosztáson belül a területeik önálló tartománnyá lettek – Rift Valley Province néven.

Összegezés

A fentiek alapján is láthatjuk, hogy Kelet-Afrika etnokulturális folyamatainak belül döntő jelentőségű a többlépcsős etnikai integráció jelensége. A kisebb-nagyobb rokon népeket vagy azok egy részét egyesítő új etnopolitikai képletek a korábbi törzsi tagoltságot egyszerűsítik, nagyobb, sok tekintetben előnyösebb pozíciókat kivívni képes tömböket hoznak létre. E folyamatok néhány évtized távlatában megteremthetik az alapokat a következő „fordulóhoz”: a kelet-afrikai országok népeinek nemzetté válásához.

(*Földrajzi Közlemények* CXVI. (XL.), 1992, 3–4. sz., 181–194. old.)

Irodalom

- FINNEGAN, R.
1970 *Oral literature in Africa*, Clarendon Press, Oxford, 558 old.
- FÜSSI NAGY, G.
1970 Kelet-Afrika koisan maradványnépei, *Artes Populares* 1., 103–121. old., ELTE, Budapest.
- FÜSSI NAGY, G.
1984 Ethnic situation in E-Africa and the folklore figure of Liongo Fumo, *Artes Populares*, 11–12/2., ELTE, Budapest, 499–504. old.
- FÜSSI NAGY, G.
1990 Néhány szó a suahéli nyelvjárásokról, *Zsilka J. Emlékkönyv*, ELTE, Budapest, 66–72. old.

- GUENNEC-COPPENS, F.
1980 Wedding customs of Lamu, *Lamu Society*, Nairobi, 58 old.
- HEEPE, M.
1928 Suaheli-Chronic von Pate, *MSOS*, vol. 31., 145–192. old.
- KIPKORIR, B. E.
1985 *People of the Rift Valley*, Kalenjin – Evans, Nairobi, 43 old.
- KIPKORIR, B. E.
1985 *The Marakwet of Kenya*, Heinemann, Nairobi, 97. old.
- KRAPF, L.
1868 1858: Die frühere Geschichte der Stadt und Insel Mombas in Ostafrika, *Das Ausland*, vol. 35., 849–852. old.
- KRAPF, L.
1868 *Travels and missionary labours in East-Africa*, London.
- LOW, D. A.
1976 *History of East-Africa*, Clarendon Pr., Oxford.
- MAPUNDA, H.
1980 *Historia ya mapambano ya Mtanzania* (A tanzániai nép története), Tanzania Pub. H., Dar es Salaam, 224 old.
- MWANGUDZA, J. A.
1983 *Mijikenda*, Evans, Nairobi, 44 old.
- MWANZI, H. A.
1977 *A history of the Kipsigis*, East-Africa Publ. H., Nairobi, 171 old.
- PARRY, R. E.
1941 *East-Africa*, Longmans, London, 92 old.
- PELT, P. van
1982 *Bantu customs in Mainland Tanzania*, T. M. P., Tabora, Tanzania, 250 old.
- SALIM, A. I.
1985 *People of the Coast*, Swahili, Evans, Nairobi.
- SCHINKEL, H. G.
1971 *Haltung, Zucht und Pflege des Viehs bei den Nomaden Ost- und Nordafrikas*, Akademie Verl., Berlin, 302 old.
- SHERIFF, A.
1987 *Slaves, spices and ivory in Zanzibar*, Heinemann, Nairobi, 297 old.
- STAHL, K.M.
1964 *The Chagga people of Kilimanjaro*, Mouton, London.
- SUTTON, J. E. G.
1986 *Western Kenya Highlands*, Heinemann, Nairobi, 312 old.
- TIPPU, Tip
1974 Maisha ya Hamed bin Mohammed el-Murjebi (Hamid bin Mohammed el-Murjebi élete), *East-Africa Lit. b.*, Dar es Salaam, Nairobi, 145 old.
- WILLOUGHBY, A. A.
1923 *Race problems in the New Africa*, Clarendon Pr., Oxford, 296 old.
- ZSUKOV, A. A.
1983 Kultura jazik i literatura suahili, *Izd. Leningrad Univ.*, Leningrad, 152 old.